

עדינה בר-אל

העמלנות בחינוך הציוני בגולה

תאריכים: עמלנות, חינוך ציוני, קיבוץ-הכשרה, חלוציות, רשת החינוך 'תרבות', עיתוני-ילדים, שבלים, עולמי, עולמי הקטן, עולמי הקטנטן.

תקציר

מגמת העמלנות החלה להשתרש בבתי-ספר בארצות שונות בסוף המאה התשע-עשרה. הדוגלים בעמלנות ציינו את הצורך להפעיל, בנוסף למיומנויות הקוגניטיביות, גם מיומנויות פיסיות. הם גרסו שיש לפתח הן את גופו והן את נפשו של הילד, תוך כדי התחשבות בנטיות הטבעיות ובשלבי התפתחותו.

'תרבות' היתה רשת מוסדות חינוך בפולין, ששפת ההוראה בהם היתה עברית, והאידיאולוגיה שלהם ציונית. ברשת 'תרבות' השתלבה מגמת העמלנות עם הרצון והצורך להכשיר את הצעיר היהודי לעלייה לארץ-ישראל ולחיי חלוציות שם. בהתאם לכך שילבו בתוכנית הלימודים, בנוסף ללימודים העיוניים, ספורט, מלאכת יד, קשר אל הטבע, אמנות ואסתטיקה. גם בעיתוני הילדים של רשת 'תרבות' ניתן ביטוי למגמה זו.

המאמר מתאר את יתרונותיה של העמלנות, כפי שהשתקפו במאמרים בעיתונות הפדגוגית שנועדה למורים של רשת 'תרבות'; וכן את הנושאים חלוציות, ספורט ומלאכה, כפי שהוצגו בפני הקוראים הצעירים בעיתוני הילדים של רשת זו, שיצאו לאור בעברית בפולין בין שתי מלחמות העולם. החל בעיתון **שבלים** (1922-1923) וכלה בשלושת העיתונים **עולמי**, **עולמי הקטן** ו**עולמי הקטנטן** (1936-1939).

א. מהי 'עמלנות' וכיצד הוצגה בעיתונות הפדגוגית של רשת 'תרבות'?

מגמת העמלנות¹ בחינוך החלה בסוף המאה ה-19, בהתאם לתמורות שחלו באותה תקופה עקב המהפכה התעשייתית ושאפה לקידמה במדע ובטכנולוגיה. בין מעצבי החינוך העמלני היו האמריקני ג'ון דיואי (1859-1952), הגרמני גיאורג קרשנשטיינר (1854-1932) ואחרים (ראו גם הערה 6 להלן).

*מאמר זה, בשינויים מספר, הוא חלק מעבודת דוקטורט.

הורגש אז צורך לקשר בין הלימוד העיוני לפעילות הפיסית של התלמיד. במוסדות החינוך שילבו הכשרה מדורגת: משחק בגן-הילדים, מלאכת יד בכיתות ראשונות של בית-הספר, ומקצועות תעשייתיים וחקלאיים בכיתות גבוהות של בית-הספר.²

אולם החידוש בבית-הספר העמלני היה לא רק בשילוב פעילות ועבודת כפיים. העמלנות שיקפה את ההתנגדות לחינוך הישן, שבמסגרתו היקנו את חומר הלימוד באמצעות שינון מתוך ספרים או מפי המורה. כפי שניסח זאת לוינסון, סופר ואחד מן המנהיגים בתנועה הציונית: "בית-הספר [הישן] התחשב רק בכוח החושב של הילד, בהגיונו ובשכלו, אבל לא בנשמתו ובמערכת כוחותיה. העיקר היה לא הלומד, אלא הלימוד".³

על פי עקרונות המגמה החדשה של העמלנות, צריך התלמיד להיות פעיל בלימודו. המורה צריך להתחשב ברגשותיו ובייחודו. הוא צריך לעזור לו להגיע לביטוי עצמי מקורי, ויש להעשיר אותו בחוויות. ובניסוחו של א"מ בייגל, שהיה מראשי 'תרבות' בפולין ומראשי זרם העובדים בארץ (וראו גם הערה 19): החינוך החדש "אינו סומך רק על עיניו ואזניו של התלמיד [...] אלא מביא לידי תנועה ופעולה את כל כלי-החושים [...] וכך נהפך התלמיד ממקבל פסיבי לפועל אקטיבי בחנוכו",⁴ ובעצם חל שינוי בשיטות החינוך וההוראה של כל המקצועות בבית-הספר. שיטות אלה העמידו את הילד במרכז, התחשבו בשלבי ההתפתחות שלו, בנטיותיו ובצרכיו. לפיכך החלו לפתח את החינוך האסתטי והיצירתי, את טיפוח הגוף והתקרבות ישירה אל הטבע. טבע, אדמה וגוף האדם הפכו לערכים, בניגוד לסדרי החברה המלאכותיים והמתוכננים.

במילים אחרות: בית-הספר העמלני היווה אחת מצורות בית-הספר הפרוגרסיבי ('המתקדם', או 'הפתוח'), שהושפע מתורותיהם של רוסו, פסטלוצי ופרבל.⁵ בתי-ספר פרוגרסיביים כאלה היו באירופה, באמריקה וגם בארץ-ישראל בתקופת המנדט, בעיקר בזרם העובדים.⁶

עקרונות העמלנות השתלבו עם החינוך היהודי בגולה, ששם לעצמו מטרה להכשיר את הילד לחיי עבודה פרודוקטיביים, ליצרנות, במקום ל'פרנסות אוויר'. עקרונות אלה התקבלו בחלק מרשתות בתי הספר היהודיים בפולין בין שתי מלחמות העולם.⁷

המדובר בעיקר ברשת החינוך בשפה העברית 'תרבות' וברשת החינוך בשפת היידיש 'ציש"א'.⁸ אולם המטרות של שתי הרשתות היו שונות: ב'ציש"א', שרוב מפעיליה היו סוציאליסטיים ממפלגות פועלים,⁹ התכוונו לחנך את התלמיד להיות פועל ויוצר, בעל גאווה מקצועית ומעמדית. ואילו ב'תרבות', הרשת

הציונית, היה חינוך זה מכון להכשיר את התלמיד לקראת עלייה לארץ ישראל ולעבודת כפיים בה.

המורים של 'תרבות' הכירו את התיאוריות החינוכיות השונות ואת החידושים בהוראה של תקופתם.¹⁰ בירחון הפדגוגי **תרבות** התפרסמו מאמרים בעניין שיטות החינוך החדשות והתיאוריות החינוכיות.¹¹

אחד המאמרים שהופיעו בכתב-עת פדגוגי זה, מנסח את השלילה בחינוך הישן ואת העקרונות והגישות של החינוך החדש, העמלני. המורים דאז יכלו ללמוד ממנו על התכונות המאפיינות את הילד ועל התאמת שיטות החינוך והלימוד לצרכיו. כתב את המאמר, שהתפרסם בשלושה המשכים, הפדגוג הרוסי ס' שצקי, שהקים בסביבת מוסקבה מוסד לילדים על-פי השיטה העמלנית.¹²

תחת הכותרת 'בדרך אל בית-הספר החדש' סוקר שצקי את החסרונות של בית-הספר הישן ואת הטעויות של המבוגרים. הם אינם מתחשבים בנטיות הילדים ורוצים להשיג שתי מטרות: להכין את הילד לקראת העתיד ולספק לו מאגר של השכלה. אולם לילד יש חיים מלאים דווקא בהווה. כדוגמה הוא מביא סיפור אישי: באחד החורפים הוא ביקר בגן-ילדים במשך מספר ימים רצופים. שם היה עד ראייה לפעילות של ניקוי החול באקווריון הדגים: במשך שלושה ימים ניקו הילדים את החול באקווריון באמצעות מים חמים. הדבר נראה לו, לאורח, בלתי הגיוני. מדוע שהילדים יתייגעו כל כך? הוא פנה אל הגננת והציע לה להעמיד את האקווריון מתחת לברז פתוח, והחול יטהר במשך חצי שעה. שמע אותו אחד מילדי הגן, פנה אל האורח [שצקי עצמו] ואמר לו, שהם דווקא נהנים מהתעסקות במים, כי המים חמים. שצקי מעיד על עצמו: "כן, אני לא הבינתי דבר פשוט. לא הבינתי כי לפרוצס [תהליך] עצמו יש ערך גדול יותר מאשר לתוצאתו, כי הילדים ערכו להם משחק במים, וכי נעימה להם הרגשת המים החמים בחורף".¹³ שצקי, כמו אנשי חינוך אחרים בתקופתו, קרא להשיב את הילדות אל הילדים. הוא מנה את המאפיין ילדים:

1. חקירה ובדיקה. "הרי אנו רואים את הילדים, שבעקשנות מפליאה הם מסתכלים, חוקרים ובוחנים בחינות שונות – בלי הרף ובלי לאות – את כל העצמים הבאים בידם". שצקי מנסה למצוא את המקור לנטייה לחקור בינקות "...באותו הכישרון, המעורר את התינוקות לניסיונותיהם הראשונים על דרך הסתגלות חושיהם אל הטבע... זוהי תביעת האינסטינקט, שבא לו בירושה מן הדורות הקודמים. אם הילד לא ימשש ולא יתבונן, לא ילקק ולא

יריח, הרי סכנה צפויה לו מצדם של אותם העצמים החדים, הקשים, החמים, הגבוהים והכבדים. אולם כנגד זה יש לו נשק להגנה עצמית ולהסתגלות אל החיים – זהו האינסטינקט של החקירה".¹⁴

2. כישרון התנועה. מי שמנסה לשלול מהילד את התנועות "הרי זה כאילו באים לסכור ולחסום בעד שטף הנהר".¹⁵

3. שאיפה למשחק. לדבריו, המשחק משמש לילד אמצעי לעבד את חומרי החיים לצורך הסתגלות אליהם: "אל החיים צריך להתבונן מקרוב, צריך לחזור על אותם הפרוצסים [תהליכים] העוברים לנגד עינינו, לעשותם חלק מחייך אתה, ובדרך זו לעבדם ולקשרם אל אותו הניסיון שישנו בעין. מכאן באה הפנטזיה, הסימבוליות, ההיפוטיזות של הילדים..."¹⁶

4. אמנות של ילדים. לדבריו יש לילדים הכרח לבטא את חיי הנפש שלהם. והם עושים זאת בצורות שונות: בדיבור, בתנועות, בצבעים, במימיקה, בקולות מוסיקליים, בציור ובכיוור.

ואת כל זה צריך לטפח. אולם בבית-הספר הישן דיכאו כוחות אלה. שצקי פונה לקוראיו, שהם תוצר בית-הספר הישן, וטוען: "מכמה בחינות הרי אנחנו כאסימונים שנמחקה צורתם..."¹⁷ והמסקנה: יש לשנות את השיטה ולהפוך את בית-הספר לעמלני.

שצקי היה בבחינת נאה דורש ונאה מקיים. הוא יסד קולוניה עמלנית לילדים בסביבת מוסקבה, ובמאמרו זה הוא מתאר את המתרחש בה.¹⁸ בקולוניה זו תפסו מקום חשוב העבודה הפיסית, המשחק, האמנות וגם החיים החברתיים של הילדים. ענייני הקולוניה נקבעו באסיפה כללית, ובה השתתפו גם הילדים וגם המדריכים. שצקי דגל בשילוב "הרוח הקולקטיביסטי" בבתי-הספר לעמלנות. זה התבטא בהנהגת עבודות שירות של מורים ושל תלמידים. הדבר אמור לגבי עבודות ניקיון ואחזקה, קישוט, עבודה במטבח ועוד. שצקי מציין שהמורים צריכים לעבוד באופן קולקטיבי, גם ביניהם לבין עצמם, ולהסתייע זה בזה בעבודתם הפדגוגית.

באותו כתב-עת פדגוגי פורסם בשני המשכים מאמר של מ"א בייגל, שכותרתו היא: 'חנוך עמלני לאומי'¹⁹ והוא קושר בין עמלנות ולאומיות. לדבריו, העבודה היא גם ערך לאומי, באשר היא משמשת יסוד לקיום עצמאי של אומה. לפיכך דרוש חינוך עמלני. והוא מסכם: "בית-הספר המילולי – בית-הספר של העבר –

הוא בית-הספר של הגלות. בית-הספר העברי העמלני הוא בית-הספר של העתיד, בית-ספר של עם חפשי בארץ אבות".²⁰ את החיים בארץ הגדירו אנשי 'תרבות' כ"חיים לאומיים נורמליים". לעומת אלה שבגולה.²¹ הושם דגש בעיקר על חיי הכפר בארץ.²² נוסף לכל אלה, היתה מגמה להעשיר את התלמיד העשרה רוחנית, להפיץ גם השכלה כללית, בצד הטיפוח של השפה והתרבות העברית. החלטות ברוח זו התקבלו ב'תרבות'.²³ כמו כן, היתה מודעות בקרב אנשי 'תרבות' להגיע אל משפחות התלמידים, 'להחדיר' השכלה וידע גם לבית התלמיד.²⁴

ב. איך מכשירים חלוץ בעיתוני 'תרבות' לילדים?

כאמור לעיל, חינוך עמלני והמגמה לפתח את התלמיד מבחינה אישית וגופנית השתלבו ב'תרבות' עם המגמה של הכשרת צעירים לעלייה לארץ ולעבודה חקלאית בה, וכן לחיי קולקטיב. כאשר מ"א בייגל ניסה להסביר לקראת מה צריך לחנך את התלמיד, הוא התווה אתגרים עבור מי שיעלה לארץ, וביניהם: לשוט בים תל-אביב. וכך הוא מתאר בכתב-עת פדגוגי בשם 'מסילות' (גם הוא של 'תרבות') את מה שכינה "איש המחרת שלי": "בעל גוף איתן, גמיש, מחוסן, מבוטח נגד הפורענות של אקלים הארץ, ואינו מפונק באוכל ומשקה". עליו לדעת ללכת, לרכוב על אופניים, לשחות, לשוט בסירה "ואפילו בימה של תל-אביב, בשעה שאיננו שקט ביותר".²⁵

הצעירים היהודים שהצטרפו בפולין לתנועות הנוער ולתנועות החלוציות חיפשו גם פעילות חברתית, ולא רק אידאולוגיה. הם חיפשו 'בית חדש'.²⁶ רשת 'תרבות' הוציאה לאור עיתונים לילדים, ובעיתונים אלה ניתן למצוא את המגמות הציוניות, שעל פיהן חונכו התלמידים היהודים במוסדותיה.

העיתון **שבליים** ראה אור בפולין בשנים 1922–1923, בתקופת העלייה השלישית בארץ, לאחר האטת קצב העלייה. בעיתון זה אין הרבה על חלוציות ועלייה. נושא זה מופיע רבות בעיתונים שהוציאה לאור 'תרבות' בשנים אחרונות לקיום הקהילה היהודית, בין שנת 1936 לשנת 1939. באופן קבוע ראו אור שני עיתונים: **עולמי** לתלמידי כיתות ה עד ז **ועולמי הקטן** לתלמידי כיתות א עד ד. בשנת 1939 יצא לאור גם עיתון לגיל הרך בשם **עולמי הקטנטן**. שלושת העיתונים האלה ראו אור לאחר שהיתה עלייה מאסיבית לארץ (העלייה הרביעית 1924–1928, וגל ראשון של העלייה החמישית, 1929–1935).

באותה תקופה היה היישוב היהודי בארץ ישראל בשלב של פיתוח תעשייה, חקלאות ומסחר.

בדקתי כיצד מתבטאים נושאי החלוציות והעלייה בעיתוני הילדים של 'תרבות', ואיזו גישה מתבטאת בהם כלפי נושאים אלה.

לרשת 'תרבות' היו מוסדות חינוכיים-חקלאיים, ביניהם היה בית-ספר חקלאי בלודמיר. בעיתון שובצו תמונות מחג האסיף בביה"ס זה (עול' 19, עמ' 31).²⁷ כתבו בעיתון על בית-הספר בהזדמנויות שונות, והציעו לתלמידים המסיימים בית-ספר יסודי ללמוד בו. בכתבה תחת הכותרת "האביב בבית-הספר החקלאי 'תרבות' בלודמיר" (עול' 68, עמ' 317-319), מתאר אחד הבוגרים של ביה"ס את מגוון ענפי חקלאות שיש בו. בין השאר היה בבית-ספר זה חוג לטבע, ואגב, כאן מצאתי את המקור לשיר הילדים 'השפן הקטן', שנחשב בארצנו כשיר עם או שיר רחוב. ומעשה שהיה כך היה: פעם ערך החוג לטבע 'נשף שפנים', והילדים חיברו לכבוד האירוע 'הימנון' שמילותיו הם: "השפן הקטן/ שכח לסגור הדלת/ הצטן המסכן/ וחלה בנזלת". אחד מתלמידי כיתה ז' כותב על כך במכתב לעיתון (עול' 19-20, עמ' 336-337). נראה שבוגרי 'תרבות' שעלו לארץ (ואגב, כולם ידעו עברית לפני עלייתם ארצה), הביאו זאת אלינו.

בית-הספר בלודמיר פעל עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. גם בנובוגרודק היה בית-ספר חקלאי. הוחלט ליסדו כי "נתקנאה נובוגרודק בלודמיר" (עול' 11, עמ' 185).

בעיתונים גם מסופר על ההכשרה בקיבוצי-הכשרה בפולין. קיבוצי-ההכשרה היו מקומות (לעיתים חוות חקלאיות ולעיתים דירות בערים או בעיירות), שבהם גרו צעירים וצעירות בחיי שיתוף, כקומונה. הצעירים עבדו, למדו עברית והכשירו עצמם להיות חלוצים בארץ-ישראל. בדרך-כלל, לאחר עלייתם ארצה, התיישבו יחד, כקבוצה, באחד היישובים.

ליד ורשה היתה חווה חקלאית, חווה של 'קיבוץ גרוכוב'. בחווה זו הוכשרו חברי 'החלוץ' ו'החלוץ הצעיר' מכל רחבי פולין. בעיתון **עולמי** התפרסמה כתבה של מרדכי הלטר תחת הכותרת 'חג האסיף בגרוכוב' (עול' 31, עמ' 18-19). בחווה זו התגוררו מאתיים וחמישים איש, אך עבדו בה רק שישים. השאר עבדו בעיר. חג האסיף נחוג כאן כחג חקלאי ממש, עם מופע בפני אורחים רבים. אנשי החווה הכינו תערוכה ששיקפה את ענפי החקלאות, ובחצות הלילה רקדו החלוצים בהתלהבות, "ונשכחו הלילה אותם הימים הקשים, ימי הרעב והמצוקה, ולילות חורף רטובים וקרים" (שם, עמ' 19).

גם ממקורות אחרים ניתן ללמוד על חווה זו. לדוגמה: על ערב תרבות נוסף ב'חווה גרוכוב' ניתן ללמוד מספרה האוטוביוגרפי של לילי גולדנברג, אלמנתו של השחקן אליהו גולדנברג. לילי – אז חברתו, תלמידת גימנסיה 'יהודיה' בוורשה – התלוותה אל אליהו במוצאי-שבת אחת, והיא מספרת את רשמיה על המקום ואנשיו. לדבריה, למרות המרחק של קילומטרים ספורים מוורשה, נדמה היה לה, שהיא הגיעה לעולם אחר: בתי המגורים, הלבוש, סגנון הדיבור וההווי היו שונים לגמרי ממה שהורגלה בו. "[...] הבחורות נראו לי מוזרות בלבושן המרושל והאפור, ללא כל איפור וללא כל תכשיט או עדי. זה היה, כנראה, אחד מאותות המרד נגד המוסכמות שבחברה וכל גינוני הנהג בבית ההורים."²⁸ ועוד היא ממשיכה ומתארת את ארוחת הערב: "הכול מסביב היה טבוע בחותם של פשטות וצנע: הסכו"ם, השולחנות הגדולים והאוכל עצמו. קדמה לסעודה שירה בציבור מלכדת. ואם כי מרבית השירים היו ידועים לי משכבר הימים, כאן, בגרוכוב, הם הושרו אחרת, עם הרבה יותר לב ורגש."²⁹ ועל התוכנית האמנותית של אליהו היא מספרת: "[...] כל מילה שיצאה מפיו נבלעה בשקיקה. התוכנית כולה בוצעה בעברית וביידיש, והיא כללה פרקי ספרות מובחרים, יצירות של סופרים ארץ-ישראליים, פרקי הומור ועוד. אט, אט, כאילו במקל קסמים וב'קפיצת הדרך', העביר אותם אליהו לארץ אשר אליה נשאו נפשם, לקראתה עברו את ההכשרה בתנאים קשים, ובה ראו את עתידם."³⁰

הסופר מרדכי הלטר, הנזכר לעיל, הרחיב וסיפר על תנאים קשים של החלוצים, בספרו **לחיים חדשים** על קיבוץ-הכשרה.³¹ הסיפור הוא על זוג חלוצים, חנה ומנדל, שהגיעו לעיירה כדי להקים בה קיבוץ-הכשרה. הם עבדו אצל בני העיירה בעבודות דחק, אפילו בחטיבת עצים ובשאיבת מים. הם גרו בדירה דלה וסבלו מרעב, מקור ומיחס מזלזל של אנשי העיירה. למרות התנאים הגרועים, הם לא נשברו ברוחם וציפו בקוצר רוח לעלייתם ארצה. רומן זה פורסם בהמשכים בעולמי. הרומן המחיש בפני הקוראים הצעירים חיי קולקטיב ועבודה קשה, הכרוכים בהכנות לעלייה לארץ במסגרת ההכשרה החלוצית בפולין. יש לציין, שיצירה נרחבת זו נדפסה בעיתון על רקע פקפוקים והתנגדות בציבור היהודי לגבי שהות ארוכה של צעירים בקיבוץ הכשרה.³²

הקוראים הצעירים קיבלו מידע גם על הכשרה חקלאית בארץ, בבן-שמן, וזאת בכתבה 'כפר-הנוער בן-שמן', המתארת את הכפר במלאת לו עשור. מודגשת העובדה, שבין תלמידיו נמצאים יוצאי פולין, כאשר ההתחלה היתה קבוצה קטנה של 'גורדוניה' (עול' 47-48, עמ' 268-270).

מסתבר שתלמידי 'תרבות' ספגו והפנימו את הרצון לעלות לארץ. בעיתון **עולמי הקטן** מתפרסמים מכתבים רבים של קוראים צעירים, ובהם סיפורים על תרומותיהם לקרן הקיימת ועל רצונם לעלות לארץ. להלן מספר ציטוטים מתוך מכתבי ילדים:

"כשאהיה גדול, אסע לארץ-ישראל, אטע פרדסים, ואשלח הרבה הרבה תפוזים לילדי היהודים הנמצאים בגולה" (דוד שלומוביץ, כיתה ב, 'תרבות' ניסויז').

"אני גר בעיר גדולה. שם אין עשב, ירק ואפילו השמש קרה. יש רק בתים גבוהים ורחובות צרים [...] כאשר אגדל ואסע לארץ ישראל, אגור רק במושבה ולא בעיר, כי הטבע יפה הוא ונעים לעבוד בגן ובשדה" (דוד שוורץ, כיתה ב לבוב).

ומכתב, שבו פונות ילדות לחבריהן לתרום לקרן הקיימת, מסתיים במילים אלה: "להתראות בקרוב בארץ! לשנה הבאה בירושלים הבנויה! היידיד!!!" (פנינה רצפטר, שושנה קניש, תלמידות מחלקה ג של בית-הספר 'תרבות' בלוצק).

ג. מה לימדו מדורי המלאכה והספורט בעיתוני 'תרבות' לילדים?

מלאכה

היו בעיתונים מדורים למלאכת יד. **בשבליים**, העיתון מראשית שנות העשרים, נתפסה המלאכה כ"עבודה והתעסקות לשם שעשועים", כפי שנכתב שם (שב' א, עמ' 21; שב' ב, עמ' 33). ההצעות לקוראים כללו הכנת דברים פשוטים, מחומרים זמינים. גם הכלים היו פשוטים, כגון אולר. את המדור כתב "הדוד משה אהרון", הוא משה אהרון בייגל.³³ מוצע בו לקוראים להכין "בית דפוס של פקקים", כלומר: חותמות מפקקי שעם (שב' א, עמ' 21-24); "מנקב למצות" (שב' ב, עמ' 33-35); וכן עבור קסת דיו (שב' ד, עמ' 23-24).

בעולמי, העשייה המוצעת מורכבת יותר מבחינת החומרים, עיבודם וכלי העבודה. כמו כן, יש הנחיות שמקנות הרגלי עבודה לתלמיד: שרטוטים ומילוי הוראות באופן מדויק. המדור בעיתון זה נקרא "נעשה בעצמנו". ההצעה הראשונה היא להכין "לוח ל-3000 שנה" (עול' 2, עמ' 34-35) – לוח שבעזרתו אפשר יהיה למצוא תאריכים בעבר ובהווה, במקביל ללוחות השונים: היוליני, הגריגוריאני והעברי (כולל חישוב בשנה מעוברת). הנחיה מפורטת ניתנת

להכנת "בית מחסה לציפורים" – קן לציפורים לתלייה ליד חלון (עול" 3, עמ' 52-53). גם ברשימה זו לא מופיע שם הכותב.³⁴

שש רשימות של הנחיה חתומות בידי ק' לדרשניידר. הנחיותיו של לדרשניידר הן ליצירה מסובכת מעט יותר. החומרים אינם רק נייר וקרטון, אלא גם עץ, מתכת וזכוכית. יש צורך לשרטט ולדייק במדידות תוך כדי ההכנה. ההנחיות מלוות בשרטוטים ובאיורים.³⁵

נוסף לכך יש בעיתון הוראות להכנת כריכה של ספר בשישה שלבים, כתובות בידי י' וסרשטיין (עול" 32, עמ' 45-46). הצעה אחרת לקוחה מהאנציקלופדיה **נעורים** – הכנת תיאטרון צלליות.

בעולמי הקטן, העיתון לצעירים יותר, יש מעט הצעות, פשוטות מאוד לעשייה, הדורשות רק גזירת נייר וצביעה.³⁶

ההבדל בין העשייה המסובכת והמורכבת יחסית **בעולמי** לזו הפשוטה **בעולמי הקטן** מוסברת בפער הגילים של הקוראים. ואילו ההבדל בין ההצעות הפשוטות של **שבליים**, העיתון המוקדם, לבין ההצעות המסובכות, שדורשות מיומנות **בעולמי**, מלמד, כנראה, על התפתחות תחום זה והפעלת העמלנות בבתי-הספר של 'תרבות' במשך השנים.

ספורט

נושא הספורט החל ב**שבליים** עם דבר המערכת, שבישר לקוראים על פתיחת "מחלקה לענייני האספורט, ומעתה נדפיס בכל גליון וגליון דין וחשבון על אודות תנועת האספורט בין היהודים, ומעת לעת גם מאמרים על דבר מיני אספורט שונים" (שב' יא, עמ' 32). ואכן מגיליון י ועד גליון כ (הלפני אחרון), הופיעו בכל גליון רשימה כללית על אחד מענפי הספורט, וכן ידיעות על הנעשה בעולם הספורט, בעיקר אצל יהודים. הכותב היה הספורטאי ש' דנציג, שחתם לעיתים את שמו בראשי תיבות ש. ד-ג. לטקסטים נלוו תמונות, ברובן של 'מכבי וורשה', ואת רובן צילם ז' רוסצקי.³⁷

הרשימה הראשונה 'התפתחות האספורט אצל היהודים' (שב' א, עמ' 31-32) מציינת את ההתחלה, לפני כעשרים שנה [כלומר: בתחילת המאה ממש], כאשר נוסדו לראשונה האגודות היהודיות – דבר שהיה משונה בעיני יהודי מזרח אירופה, כעדות הכותב. הוא מנמק את פיתוח הספורט בנימוק לאומי: האגודות נוסדו "תחת השפעת התנועה הלאומית, שהתעוררה אז בחברה העברית, וביחוד בין הצעירים, ששאפו לחזוק גופם, למען אשר יוכלו בימים הבאים להשתתף בבנין ארץ ישראל" (שם, עמ' 31). ואחר-כך מזכיר

הכותב קבוצות ממקומות שונים ומציין את הישגיהן, ביניהן המפורסמות 'הכוח וינה' ו'מכבי קרקו'.

הרשימות בעיתון זה הן מעין קורס בסיסי בספורט. כל רשימה עוסקת בענף ספורט אחר, וכוללת את תולדותיו וכן עקרונות וחוקים שלו. וכך יש בעיתון סקירה על הכדורגל (פוטבול): מתוארים המשחק וחוקיו, בצירוף רישום של מגרש כדורגל; סקירה על 'התעמלות עממית', שהיא אתלטיקה קלה; סקירה על 'התעמלות' היא ה'גימנסטיקה', ומבחינים בין 'התעמלות הגרמנית' לבין 'התעמלות השוודית'. ברשימה 'משחקי תנועה' יש הצעות לשלושה משחקים המיועדים לקבוצות. לאחר הקדמה קצרה על חשיבות התנועה הן לגוף והן לנפש, מובאות הוראות משחק מפורטות, בצירוף שרטוטים של מבנה המגרש (שב' טז, עמ' 30-32). יש רשימה על 'השחיה' והשפעתה לטובה (שב' יט, עמ' 33-35). תחת הכותרת 'הנדידה והטיול', יש המלצה לצאת ולטייל עם תרמיל על שכמ ומקל ביד, וזאת בצירוף הנחיות ללבוש מתאים ולמזון (שב' כ, עמ' 33-36).

נוסף לרשימות מפורטות אלה מופיע במספר גיליונות מדור בשם 'בעולם האספורט', ובו יש ידיעות הן על הספורט בארץ ישראל והן בגולה. הידיעות מפורטות, בין השאר, מי מתחרה עם מי, ומה הן התוצאות.

בעיתון של סוף שנות השלושים – **עולמי** – מוקדש פחות מקום לנושא הספורט. **בעולמי הקטן** יש רק שני טקסטים בנושא. לקראת האולימפיאדה העולמית של שנת 1936, מתפרסמת רשימה **בעולמי**, המסבירה מהי אולימפיאדה ואת מקור שמה מיוונית. מודגשת חשיבותה כמקרבת בין העמים, אולם יש הסתייגות מעצם קיומה של האולימפיאדה בגרמניה. הכותב (שלא חתם את שמו), ציין שהיהודים לא ישתתפו באירוע זה (עול' 3, עמ' 55-56).

האולימפיאדה הבאה תוכננה להתקיים בפינלנד בשנת 1940. ידיעה על כך מופיעה באוקטובר 1938 (עול' 51, עמ' 47), ובה מסופר על כוונתה של ממשלת פינלנד להקים תחנת טלוויזיה לצורך שידור המשחקים. כחודשיים לאחר מכן מתפרסמת ידיעה נוספת, המציינת שחמישים ושש מדינות עומדות להשתתף באירוע זה. פולין עתידה היתה לשלוח מאה וחמישים ספורטאים, שלושה מתוכם יהודים (עול' 57-58, עמ' 148). [בסופו של דבר, כידוע, התבטלה אולימפיאדה זו עקב פרוץ המלחמה העולמית].

אולימפיאדה אחרת, מקומית, היתה 'אולימפיאדת-הזאטוטים התשע-עשרה'. מסתבר שזו היתה אולימפיאדת בית-היתומים של יאנוש קורצ'אק. אולימפיאדה זו נערכה בסוף חופשת הקיץ במושב הקיץ [קייטנה] 'רוזיצ'קה' ליד ורשה.

הילדים שהו שם, בילו ונהנו במשך חודשיים. טקס פתיחת האולימפיאדה של הזאטוטים נערך על מגרש מעוטר בירק ובפרחים. הגיעו קרובי-משפחה ואורחים נוספים. הודלקה אש תמיד, וסיפרו על תולדות האולימפיאדה מאז יוון הקדומה. אחר-כך נערכו המשחקים: התחרו בריצה, בקפיצה לגובה, מירוץ שליחים, קליעה למטרה ועוד. בסוף היום התקיים מופע התעמלות בנות. בעיתון יש תמונות מן האירוע (עול' 51, עמ' 53–55).

בעיתון זה ניתן גם מידע כללי על הספורט. תחת הכותרת 'עם עם והאספורט שלו', מפורטים סוגים של משחקי ספורט אצל עמים שונים. כמו כן יש רשימה פיקנטית על 'כלבים משחקים בכדורגל' (עול' 16, עמ' 279) ועל 'הכדור המדיציני'.³⁸ בתקופת הקיץ יוצאת קריאה "למד לשחות!"³⁹ כמו כן יש 'יג עיקרים לרוכבי אופניים', שעיקרם זהירות בדרכים (עול' 27, עמ' 295).

מלבד המידע הכללי, מצויה אינפורמציה גם על הספורט בפולין באותה תקופה.⁴⁰ בין השאר מודגש שילובם של היהודים בספורט בפולין: מ' קשטן מציין, שהספורט הפולני עומד על רמה גבוהה. הוא סוקר ענפים שונים ומזכיר את תרומת היהודים. אמנם אין 'פולוגות' יהודיות בליגה לכדורגל, אולם יש אלופים יהודים בשחייה, בטניס-שולחן ובאגרוף (עול' 15, עמ' 265).

ראיון עם אלוף המתאגרים היהודים בפולין, שבתאי רוטהולץ, מתפרסם תחת הכותרת: "דוד' היהודי מכניע את 'גלית' הגרמני" (עול' 42, עמ' 204–206). ספורטאי זה, שהשתתף במאות תחרויות בפולין ומחוצה לה, מפתיע את הקהל. "דל בשר זה שמראהו יהודי חלש – ידו בכל על העליונה!???" (שם, עמ' 206). כמו כן יש מידע על הספורט בארצות אחרות.⁴¹

לסיכום – **בשבליים**, העיתון מראשית שנות העשרים, מסוקר נושא הספורט בשיטתיות ובהרחבה. ניכרת מגמה לפרוש את הנושא בפני הקורא הצעיר, לערוך לו היכרות עם ענפי הספורט השונים, וללמדו עקרונות וחוקים. בד בבד מתפרסמות ידיעות, המעדכנות את הקורא בנעשה באותו זמן בספורט, בעיקר בין יהודים. נלווים לטקסטים צילומים של יהודים בספורט, בתחרויות ובאימונים, דבר הממחיש את הנושא ואולי מעורר גאווה לאומית.

בעיתון של סוף שנות השלושים, **עולמי**, אין שיטתיות בהנחלת הנושא. ייתכן שהסיבה לכך היא העובדה, שבאותה תקופה הספורט כבר השתרש בקרב הנוער היהודי, שהיה חשוף לתקשורת (רדיו, עיתונים), וקיבל מידע. כמו כן, בבת-הספר של 'תרבות' הספורט היה באותה עת חלק מתוכנית הלימודים.

לפיכך אין צורך ללמד חוקים ועקרונות באמצעות העיתון, ומסתפקים במידע על תחרויות והישגים.

יש לציין, שהן בעיתון המוקדם והן בעיתון המאוחר, מדגישים את מקומם ותרומתם של היהודים בענפי הספורט בפולין. בשניהם ניכרת גאווה על הישגיהם של היהודים בספורט, וזאת, כנראה, בהתאם לדימוי הרצוי של 'היהודי החדש', שמטפח גם את גופו ומסוגל לעמוד באתגרים ובמאמצים פיסיים.

סיכום

העמלנות, גישה שפשטה בחינוך בארצות שונות, התאימה מאוד לחינוך הציוני היהודי בגולה. העמלנות השתלבה במגמה להכשיר את הילד והצעיר היהודי לעלייה לארץ ישראל ולהיות חלוץ בה, הווי אומר: לעבוד קשה בבניין ובחקלאות. לשם כך ניסו להכשיר את הגוף ואת הנפש. בבת-הספר של 'תרבות' הכניסו שיעורי ספורט ומלאכת יד, וטיפחו את בת-הספר החקלאיים. כמו כן – הנהיגו התרמות לקרן הקיימת וסיפרו לילדים רבות על ארץ-ישראל; תנועות הנוער החלוציות הכשירו לבבות לקראת העלייה ארצה, אך היו גם מועדונים חברתיים; וצעירים התאגדו לחיים בקומונות בדירות ובקיבוצי הכשרה, כשהם 'מתאמנים' בעבודה קשה, לומדים עברית ומצפים בקוצר רוח ל'סרטיפיקייט' המיוחל.

עיתוני הילדים של 'תרבות' שיקפו בתכניהם את כל הפעילויות הנ"ל. הערכים נטמעו בקוראים הצעירים. גדולים כקטנים תרמו לקרן הקיימת והביעו רצונם לעלות לארץ. אפילו בעיתון לגיל הרך, **עולמי הקטנטן**, ניתן למצוא תכנים אלה. לדוגמה: שיר מאת א' אלחנן⁴² שהופיע על שער הגיליון הראשון ב-1939:

הפרש הקטן

לי סוס מהיר – זה מקלוני.
כל איש מכיר: פרש אני!
ארכב לי כה, ארכב, אדהר.
ארד בגיא, ארוץ בהר.
ארכב ביום, ארכב בליל,
אבוא אל ארץ-ישראל.

הערות

- 1 'עמלנות' – בתרגום לאנגלית יש מספר אפשרויות – ביניהן: Practical Education I Activity.
- 2 דרור, עמ' 212.
- 3 לוינסון תרצ"ה, עמ' 320.
- 4 מתוך נאום של בייגל בוועידה הראשונה של 'תרבות'. תרבות ג-ד (טבת-שבט תרפ"ב) [להלן: תרבות ג]. עמ' 50. [גיליון זה מוקדש לוועידה הראשונה].
- 5 דרור, עמ' 74–75.
- 6 בין המחנכים שפעלו והנהיגו בת-ספר מתקדמים היו: ברנפלד באוסטריה; מונטסורי באיטליה; ניל באנגליה; דיואי וקילפטריק בארצות הברית; דקרולי בבליה; קרשנשטיינר, גאודיג, וויניקן בגרמניה; קורצ'אק בפולין; שאצקי ומקרנקו ברוסיה; להמן, פולני, אידלסון, גולן זוהר, סגל ואחרים בארץ ישראל (דרור, עמ' 74).
- 7 על מגוון הזרמים בחינוך היהודי בפולין ראו מאמרי ב'מעוף ומעשה במכללת אחוה' 1 (1994).
- 8 'צענטראלער יידישער שול – ארגאניזאציע אין דער פוילישער רעפובליק' [הארגון המרכזי של בת-הספר הידיים בפולין].
- 9 רוב אנשי החינוך ומנהיגי 'ציש"א' היו ממפלגת ה'בונד' וממפלגת 'פועלי ציון שמאל'.
- 10 בוועידה הראשונה של 'תרבות' נאם ד"ר פ. שניאורסון 'על הדרכים החדשות בחינוך' והזכיר שמות של פדגוגים מחדשים מארצות שונות (ביניהם קרשנשטיינר הגרמני) ואת העקרונות החדשים (תרבות ג, עמ' 20–29).
- 11 דוגמאות למאמרים בנושאי החינוך החדש: א. אורינבסקי 'השיטה החנוכית של מונטסורי' (תרבות א, חשון תרפ"ב, עמ' 35–41); פרופ' דר' פ. שניאורסון 'הפנטסיה של הילד בתור יצירה אמוציונלית' (תרבות ב, כסלו תרפ"ב, עמ' 3–15); א"מ ברנשטיין 'הזמרה בבית-הספר העממי' (שם, עמ' 31–35); ר' גוטמן 'לשאלות הלימוד המשותף בביה"ס' [לימוד משותף של בנים ובנות] (שם, עמ' 35–40).
- 12 תרגם את המאמר ש' פוגצוב. הוא הקפיד לציין שהוא "תרגם ברשיון המחבר" (תרבות ו, עמ' 16).
- 13 שצקי, תרבות ב, עמ' 24–25.
- 14 שם, עמ' 26.
- 15 שם, עמ' 27.
- 16 שם, עמ' 24.
- 17 שצקי, תרבות ה, עמ' 27–30.
- 19 משה אהרון בייגל (אביגל). 1886–1969. היה מורה ומחנך. בפולין הוא ניהל את המשרד הפדגוגי של 'תרבות' בוורשה. כתב סיפורים ושירים וכן מאמרים בנושאים פדגוגיים. ב-1924 עלה לארץ. בארץ היה מראשי זרם העובדים. בייגל דגל בשיטה העמלנית בחינוך, ופירסם מאמרים בנושא זה וכן חוברות וספרי הדרכה למורים בנושא מלאכת יד.
- 20 בייגל, תרבות א, עמ' 34.
- 21 תרבות ג עמ' 45. וראו גם עמ' 36.
- 22 תרבות ג עמ' 49. וראו גם עמ' 36.
- 23 דוגמה: החלטה כזו התקבלה בוועידה הארצית העשירית של ההסתדרות הציונית בפולניה בענייני 'תרבות' והברית העברית העולמית (תרבות: ידיעות הועד המרכזי, 2, אדר א תרצ"ב, עמ' 15).

- 24 "ההשכלה הנחוצה לתנוקות [לתלמידים], נחוצה גם להורים, לאחיהם ולאחיותיהם" (תרבות ג, עמ' 13).
- 25 מסלות, א-ב (נובמבר 1936), עמ' 11.
- 26 מנדלסון 1983, עמ' 79; מנדלסון תשמ"ו, עמ' 304-305; מנדלסון 1989, עמ' 18. וראו גם הערה 32 להלן.
- 27 מראי המקום מתוך עיתוני הילדים של 'תרבות' יצינו להלן בטקסט בסוגריים. קיצורי שמות העיתונים הם כלהלן: שבלים – שב'; עולמי – עול'; עולמי הקטן – עול' קטן; עולמי הקטנטן – עול' קטנטן.
- 28 גולדברג, עמ' 68.
- 29 שם, עמ' 69.
- 30 שם, שם.
- 31 וראו על כך מאמרי בכתב-העת חוליות. הלטר כתב את הרומן ביידיש ותירגם אותו לעברית שלוש פעמים. פעמיים בפולין (למבוגרים וילדים, תחת הכותר 'לחיים חדשים') ופעם לאחר עלייתו ארצה, תחת הכותר 'חלוצים באו העירה'. במאמר זה ערכתי השוואת תרגומים ומצאתי שינויים משמעותיים בתכנים ובשפה.
- 32 בשנות השלושים נמצאו מערערים על החזקתם של חלוצים בקיבוצי הכשרה למשך שנים אחדות, משום שבתקופה זו היו שערי הארץ נעולים והיה מחסור בסרטיפיקטים. בין השאר פירסם ב' יאושזון סדרת מאמרים נגד ההכשרה (שיינטוך, עמ' 53 הערה 75). יצחק קצנלסון פירסם 5- בפברואר 1936 בעיתון היינט מכתב גלוי, ובו הבהיר את הצורך בשהות ארוכה של החלוצים בקיבוצי ההכשרה דווקא משום ששערי הארץ סגורים: "לאן יפנו? ... אין מה לעשות בפשיטיק ובסביבות צ'נסטוחוב ובאזורקוב ובווארשה. גם בלודז' ובלובלין אין מה לעשות... המקום הנלבב ביותר לידיש ולעברית, לספר יהודי, הוא קיבוץ-הכשרה. שם באמת מטפחים את נכסי התרבות המעטים שלנו... הקיבוץ יוצר לחבריו בתוך העניות אפשרות ליהנות מחיים רוחניים עשירים. בקיבוץ הזעיר והעני ביותר לומדים, מסבירים, קוראים, שרים ורוקדים..." (שם, עמ' 54). קצנלסון רומז בדבריו למקומות שבהם היו התנפלויות על יהודים ופגיעות ברכוש ובנפש. משמעות דבריו היא: הקיבוץ הוא גם פתרון לאומי וגם פתרון אישי.
- 33 המדור מופיע רק בגיליונות הראשונים, כנראה עקב נסיעתו של בייגל: המערכת הודיעה לקוראיה בגיליון החמישי, שחבר המערכת בייגל עוזב את פולין, ולפיכך מפסיק להיות שותף בעריכת העיתון (שב' ה, עמ' 34).
- 34 ניכר שהכותב מכיר היטב את אורחות חיי הציפורים, ובבניית המתקן יש התחשבות בהרגלי הציפורים. לדוגמה: מוסבר כיצד לאפשר את האכלת הירגזים, מבלי שהאנקורים יוכלו להיכנס ולנקר את מזונם.
- 35 מוצע לקוראים להכין לעצמם כלי עבודה, כמו פטיש עץ, ובעזרתם להכין: קופסא לתה, פחית, בית-מנורה לנר מפח (עול' 17, עמ' 299). לכבוד גיליון היובל של העיתון, מוצע להכין תיק קרטון לגיליונות עולמי (עול' 19-20, 338-339); כן למפיות ממתכת (עול' 22, עמ' 36); פנס ממסגרת פח עם שמשות זכוכית (עול' 24, עמ' 77); רחת [עפ"י האיור הכוונה, כנראה, ליעה] (עול' 26, עמ' 117); כמו כן מציע לדרשניידר להכין בשיעור מלאכה מכשיר לשיעור התעמלות, שנועד לקלוע כדור בתוכו, עשוי מבידי עץ או חוטי ברזל (עול' 34, עמ' 78).

- 36 פעמיים מוצע להכין מסכות לפורים (עול' הקט' 1, עמ' 15; 33, עמ' 11). יש הצעה של הסופרת מארץ-ישראל מלה גיטלין להכנת דמויות מנייר. (עול' הקט' 9, עמ' 10). וכן, עם הדגמה באיורים, מספרים לקוראים הצעירים מה אפשר לעשות מערמונים, כי "תור הערמונים הגיע" (עול' הקט' 24, עמ' 14).
- 37 דוגמאות לתמונות של 'מכבי ורשה': זריקת כדור (שב' יג, עמ' 30); עמידת ידיים על מקבילים (שב' טו, עמ' 31).
- 38 הכוונה לכדור-עור עגול וכבד. הכותב מציין את יתרונותיו לחיזוק הגוף, ואף נותן הוראות להכנתו (עול' 15, עמ' 262-263).
- 39 לאחר מילות שכנוע, שהרחיזה בנהר נחוצה והשחייה היא תענוג, מקבל הקורא הוראות, עשר במספר, ובהן הדרכה לתרגול שחייה וגם אזהרות, המבטאות דאגה לבריאותו של הנער (עול' 11, עמ' 195).
- 40 מציינים מלאת עשרים וחמש שנים לפעולתו של שופט כדורגל פולני (עול' 57-58, עמ' 148); מספרים על תחרות סקי בזקופנה (עול' הקט' 53, עמ' 12).
- 41 דוגמאות: על השחיינית המהירה בעולם (עול' 57-58, עמ' 137-138), ועל תערוכת ספורט, שצפויה להיפתח בניו-יורק (עול' 59, עמ' 160).
- 42 הוא אלחנן אינדלמן, העורך.

ביבליוגרפיה

- בייגל, מ"א. 'חנוך עמלני לאומי (מאמר ראשון)', *תרבות א* (חשון תרפ"ב), עמ' 29-34; 'חינוך עמלני לאומי (מאמר שני)', *תרבות ב* (כסלו תרפ"ב), עמ' 15-21.
- בר-אל, ע' 'מ'שבלים' ועד 'עולמי הקטנטן' – רשת 'תרבות' ועיתוניה לילדים" – *קשר*, 23 (מאי 1998), אוניברסיטת תל-אביב.
- בר-אל, ע' 'מנין הגיע השפן הקטן?' – *ספרות ילדים ונוער*, ד (96) (סיוון תשנ"ח – יוני 1998), משרד החינוך.
- בר-אל, ע' 'מרדכי הלטר – רומן ביידיש על קיבוץ-הכשרה בפולין ותרומתו לעברית', *חוליות 5* (חורף 1999), עמ' 403-413.
- גולדנברג, ל' *ברדת המסך: מעשה שהיה...*, [ללא ציון מקום] 1992.
- דרור, י' 'בית-הספר הפרוגרסיבי', 'חינוך עמלני' בתוך: קשתי, י', אריאלי, מ', שלסקי, ש', (עורכים), *לקסיקון החינוך וההוראה*, תל-אביב תשנ"ח 1997, עמ' 74-75; 212-213.
- לוינסון, א' *התנועה העברית בגולה*, ורשה תרצ"ה.
- מנדלסון, ע' *התנועה הציונית בפולין: שנות התהוות 1915-1926*, ירושלים תשמ"ו.
- שיינטוך, י' 'בין ספרות לחזון: תקופת וארשה ביצירתו הדו-לשונית של אהרון צייטלין', בתוך: מנדלסון, ע', שמרוק, ח' (עורכים), *קובץ מחקרים על יהודי פולין: ספר לזכרו של פאול גליקסון*, ירושלים תשמ"ז, עמ' 117-139.
- שצקי, ס' (כסלו תרפ"ב), 'בדרך אל בית-הספר החדש' [תרגום: ש"ז פוגצ'וב], *תרבות: ירחון לענייני החנוך והתנועה העברית*, ב (כסלו תרפ"ב), עמ' 21-30; ה (אדר תרפ"ב), עמ' 25-31; ו (ניסן תרפ"ב), עמ' 9-16.
- Mendelsohn, E. *The Jews of East Central Europe between the World War*, Bloomington 1983, pp. 11-83, 255-258.
- Mendelsohn, E. 'Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview', in: Gutman, Y. Mendelsohn, E. Reinharz, J. Shmeruk, C., (eds.) *The Jews of Poland Between Two World Wars*, Hanover 1989, pp. 9-19.

